ERKINLIK TUSHUNCHASI VA UNING FALSAFIY MOHIYATI

Tursinkulov Nurali
Guliston davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot mavzusi erkinlik g‘oyasi haqida bo‘lib, g‘arb falasfiy tafakkurining takomil bosqichlarida o‘ziga xos dunyoqarashni shakllanitirishda erkinlik tushunchasining o‘rni, jamiyatlarning rivoshlanishida muhim o‘ringa ega ekanligi tahlil qilingan. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola bilvosita liberalizmning erkinlik haqidagi tushunchasiga e’tibor qaratadi, bunda egzistensializm nazariyasiga ishora qilinadi.

Kalit so‘zlar: erkinlik, liberalism, egzistensializm, determinism, anarxizm, qonun, huquq.

Erkinlik insonning holati bo‘lib, unda u o‘z harakatlarining hal qiluvchi sababidir , ya’ni ular boshqa omillar, shu jumladan tabiiy, ijtimoiy, shaxslararo-kommunikativ va individual umumiy omillar bilan bevosita bog‘liq emas. Shu bilan birga, inson o‘z harakatlarining o‘zi va boshqalar uchun mumkin bo‘lgan zararini umuman hisobga olmasa, erkinlikni ruxsat berish bilan aralashtirib yubormaslik kerak.[1]

Erkinlikning turli xil ta’riflari mavjud. Etikada erkinlikni tushunish inson iroda erkinligi mavjudligi bilan bog‘liq.

Falsafada erkinlik - bu tashqi maqsad qo‘yilganda faoliyat va xulq-atvor imkoniyatlarini belgilab beruvchi sub’ektiv tomonning universal madaniyati. [2]

Qonunda erkinlik - bu konstitutsiya yoki boshqa qonun hujjatlarida (masalan, so‘z erkinligi, diniy e’tiqod erkinligi va boshqalar) mustahkamlangan muayyan insoniy xatti-harakatlarning imkoniyati. Erkinlik toifasi sub’ektiv ma’noda huquq tushunchasiga yaqin, ammo ikkinchisi amalga oshirishning huquqiy mexanizmining mavjudligini va odatda davlat yoki boshqa sub’yektning biron bir harakatni amalga oshirish bo‘yicha tegishli majburiyatini anglatadi. Aksincha, huquqiy erkinlik aniq amalga oshirish mexanizmiga ega emas, bu erkinlikni buzadigan har qanday xatti-harakatlardan saqlanish majburiyatiga mos keladi. Shunday qilib, “Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasida” (1789, Frantsiya), inson erkinligi “boshqasiga zarar keltirmaydigan hamma narsani qilish qobiliyati” sifatida talqin etiladi: shuning uchun har bir insonning tabiiy huquqlarini amalga oshirish faqat o‘sha chegaralar bilan cheklanadi. Jamiyatning boshqa a’zolariga ham xuddi shunday huquqlardan foydalanishni ta’minlashdir. Bu chegaralar faqat qonun bilan belgilanishi mumkin”[3]

Erkinlik konsepsiyasining rivojlanish tarixida ijodiy erkinlik tushunchasi asta-sekin to‘siqlardan (majburlash, sabab, taqdir) erkinlik tushunchasini almashtirmoqda. Antik falsafada (Sokrat va Platonda) biz birinchi navbatda taqdirdagi erkinlik haqida, so‘ngra siyosiy despotizmdan ozodlik (Aristotel va Epikurda) va inson mavjudligining ofatlari (Epikurda, stoiklarda, neoplatonizmda) haqida gapiramiz. O‘rta asrlarda gunohdan ozod bo‘lish va cherkov la’nati nazarda tutilgan va insonning axloqiy jihatdan talab qilinadigan erkinligi bilan din talab qiladigan qudratlilik o‘rtasida kelishmovchilik mavjud edi. Uyg‘onish va undan keyingi davrda erkinlik deganda inson shaxsining to‘siqsiz, har tomonlama rivojlanishi tushunilgan.

Ma’rifat davridan boshlab, liberalizm va tabiiy huquq falsafasidan olingan erkinlik tushunchasi paydo bo‘ldi. (Altusius, Hobbes, Grotius, Pufendorf; 1689-yilda Angliyada - Huquqlar to‘g‘risidagi Bill) Tobora chuqurlashib borayotgan ilmiy qarashlar bilan cheklanib, tan olingan hamma narsaga qodir tabiiy sabab va qonuniyatning hukmronligi boshlandi. Marksizmga ko‘ra , inson motivlar va atrof-muhitga qarab fikrlaydi va harakat qiladi va uning muhitida asosiy rolni iqtisodiy munosabatlar va sinfiy kurash o‘ynaydi. Insonning tahlil qilish, introspektsiya qilish, modellashtirish, o‘z harakatlarining natijalarini va keyingi oqibatlarini taqdim etish qobiliyati, marksistlarning fikriga ko‘ra, odamni erkin qilmaydi.

Spinoza erkinlikni Xudoga bo‘lgan muhabbat va Xudoning insonga bo‘lgan muhabbati deb ta’riflaydi: “Bunda biz najotimiz, baxtimiz yoki erkinligimiz nimadan iboratligini aniq tushunamiz - ya’ni Xudoga doimiy va abadiy muhabbat yoki Xudoning insonga bo‘lgan sevgisi”.[4]

Ba’zi olimlar erkinlikni bila turib hukmronlik qiluvchi holatlar deb ta’riflaydilar,[5] boshqalari Shelling kabi erkinlik yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi farqdan kelib chiqqan holda tanlov qilish qobiliyati deb ta’riflaydi.

Xaydeggerning ekzistensializmiga ko‘ra, borliqning asosiy holati qo‘rquv - yo‘qlik ehtimolidan qo‘rqish, odamni voqelikning barcha konvensiyalaridan xalos qiladigan va unga hech narsaga asoslanmagan holda ma’lum darajada erkinlikka erishishga, o‘zini tanlashga imkon beradigan qo‘rquvdir. Yaspersning ekzistensializmiga ko‘ra, inson o‘zini tanlashda dunyoning mavjudligini yengish va har tomonlama mukammallikka erishish uchun erkindir .

R. Meyning fikricha , “...Bir lahzalik vaziyatdan chiqish qobiliyati inson erkinligining asosidir. Insonning o‘ziga xos fazilati har qanday vaziyatdagi imkoniyatlarning keng doirasi bo‘lib, u o‘z navbatida o‘z-o‘zini anglashiga, muayyan vaziyatda javob berishning turli usullarini tasavvur qilish qobiliyatiga bog‘liq”.[6] Erkinlikni bunday tushunish qaror qabul qilishda determinizm muammosini chetlab o‘tadi. Qaror qanday qabul qilinganidan qat’i nazar, inson bundan xabardor bo‘lib, u qarorning sabablari va maqsadini emas, balki qarorning o‘zi muhimligini biladi. Shaxs o‘z oldiga qo‘ygan bevosita vazifadan tashqariga chiqa oladi (ob’ektiv shart-sharoitlarni: zarurat, rag‘batlantirish yoki psixologik maydonni qanday deyishimizdan qat’i nazar), u o‘ziga qandaydir munosabatda bo‘lishi va shunga muvofiq qaror qabul qilishi mumkin.

Erkinlik yaxshi yoki yomon irodani amalga oshirish qobiliyatini anglatadi. Yaxshi iroda so‘zsiz, ilohiy ishonchga ega; u oddiy aniqlovchi borliq va haqiqiy borliqning ongsiz hayotiy voqelik bilan chegaralanadi. Sartrning ekzistensializmiga ko‘ra, erkinlik insonning mulki emas, balki uning substansiyasidir. Inson o‘z erkinligidan, erkinlik uning namoyon bo‘lishidan farq qila olmaydi. Inson erkin bo‘lgani uchun o‘zini erkin tanlangan nishonga yo‘naltira oladi va shu maqsad uning kimligini belgilaydi. Maqsad qo‘yish bilan birga barcha qadriyatlar paydo bo‘ladi. Shuning uchun, inson doimo u bilan sodir bo‘lgan narsaga loyiqdir.

Anarxizm va erkinlik tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Anarxistlar mafkurasining asosini davlat xalq uchun qamoqxona , degan da’voni ilgari suradi. Bu fikrga qarshi, davlat o‘z fuqarolarining xavfsizligini va boshqa umumiy manfaatlarini ularning erkinligini cheklash orqali ta’minlaydi, deb aytish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, davlat inson erkinligini cheklashda monopoliya rolini o‘ynaydi. Kontekstda Shekli va Bredberi kabi ilmiy-fantastik yozuvchilarning asarlarini, ayniqsa, tubdan boshqacha axloqqa ega jamiyatni tasvirlaydigan “Tranay sayyorasiga chipta” qissasini alohida ta’kidlash kerak.

Nemis klassik falsafasining asoschisi Immanuil Kant erkinlik va qonun ustuvorligi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatdi . U boshqa shaxsga emas, balki hamma uchun majburiy bo‘lgan qonunga bo‘ysunishi shart bo‘lsa, inson erkindir, deb ta’kidladi.[7]

Erkinlik - bu boshqa shaxsning ixtiyoriy irodasidan mustaqillik. Umumjahon qonuniga ko‘ra boshqalarning erkinligiga to‘sqinlik qilmasa, bu har bir insonning tabiiy tug‘ma huquqi bo‘lib, uning insoniy tabiatiga ko‘ra unga tegishlidir. Erix Fromm erkinlik inson taraqqiyotining maqsadi ekanligini ta’kidladi.[8]

L. N. Tolstoy erkinlik kategoriyasini zaruriyat kategoriyasi bilan dialektik birlikda to‘liqroq tavsiflagan.[9] Bepul bo‘lmagan narsani cheklab bo‘lmaydi. Insonning irodasi unga cheklangan ko‘rinadi, chunki u buni faqat erkin deb biladi. Agar eng kam erkinlikning qolgan qismini nolga teng deb hisoblasak ham, biz ba’zi hollarda, masalan, o‘layotgan odamda, homilada, axmoqda erkinlikning to‘liq yo‘qligini tan olsak, shu bilan biz erkinlikni yo‘q qilamiz.

Demak, insonning bir zarurat qonuniga bo‘ysunuvchi, erkinliksiz harakatini tasavvur qilish uchun biz cheksiz ko‘p fazoviy sharoitlar, cheksiz buyuk vaqt davri va cheksiz sabablar haqidagi bilimni tan olishimiz kerak.

Insonni zaruriyat qonuniga bo‘ysunmagan, butunlay erkin tasavvur qilish uchun biz uni yolg‘iz, makondan tashqarida, zamondan tashqarida va sabablardan qat’iy nazar tasavvur qilishimiz kerak.

Birinchi holda, agar erkinliksiz zarurat mumkin bo‘lsa, biz zarurat qonunining ta’rifiga xuddi shu zarurat bilan, ya’ni mazmunsiz bir shaklga kelgan bo‘lardik.

Ikkinchi holda, agar zaruratsiz erkinlik mavjud bo‘lsa, biz makon, vaqt va sabablardan tashqarida so‘zsiz erkinlikka erishgan bo‘lar edik, bu esa shartsiz bo‘lishi va hech narsa bilan cheklanmaganligi bilan hech narsa yoki bitta mazmunga ega bo‘lar edi.

Umuman olganda, biz insonning butun dunyoqarashi tashkil topgan o‘sha ikki asosga - hayotning tushunarsiz mohiyatiga va shu mohiyatni belgilovchi qonunlarga kelgan bo‘lardik.

Aql zaruriyat qonunlarini ifodalaydi. Ong erkinlikning mohiyatini ifodalaydi. Ammo, astronomiyada bo‘lgani kabi, yangi qarash shunday dedi: “To‘g‘ri, biz yerning harakatini his qilmaymiz, lekin uning harakatsizligini taxmin qilib, biz bema’nilikka kelamiz; O‘zimiz his qilmagan harakatga yo‘l qo‘yib, qonunlarga erishamiz”, shuning uchun tarixda yangi qarashda aytiladi: “To‘g‘ri, biz o‘zimizning qaramligimizni his qilmaymiz, lekin erkinligimizga ruxsat berib, bema’nilikka erishamiz; tashqi dunyoga, vaqt va sabablarga bog‘liqligimizni tan olib, biz qonunlarga erishamiz”.

Birinchi holda, kosmosda mavjud bo‘lmagan harakatsizlik ongidan voz kechish va biz sezmaydigan harakatni tan olish kerak edi; hozirgi holatda, xuddi shu tarzda, mavjud bo‘lmagan erkinlikdan voz kechish va biz his qilmayotgan qaramlikni tan olish kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Коломак, Александр Иванович. «Свобода и ответственность в современном мире.» дис. канд. филос. наук (2006).

2.Можейко, М. Л. Свобода // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. — Мн.: «Книжный Дом». 2003. — 1280 с.

3.Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi, 1789 yil 26 avgust, 2013 yil 21 oktyabrda Wayback mashinasida arxivlangan . - Kitobda: Xorijiy davlatlarning konstitutsiyalari.Comp. V.V.Maklakov. M., 1999. - 584 b.

4.Спиноза Б. Этика.— Минск: Харвест, М.: АСТ, 2001.— 336с.—ISBN 985-13-0268-6 — с.327.

5.Popov M.V. Tarix falsafasi bo‘yicha ma'ruzalar. SPb., 2010. - 236 b. — ISBN 978-5-7422-2694-9

6.R. May Ekzistensial psixologiyaning hissasi // Ekzistensial psixologiya. Mavjudlik. - M .: Aprel matbuoti, EKSMO-Press nashriyoti, 2001 yil, 183-bet.

7.Immanuel Kant “Axloq metafizikasi”

8.Erix Fromm “Bibliyada inson haqidagi tushuncha”

9.L. N. Tolstoy “Urush va tinchlik”, IV jild